

5-2011

ЭМИҮДӨР

МАЗМУНЫ

ХАЛИЛА ДӘУЛЕТНАЗАРОВ. Ұаған дабылы.....3

ПРОЗА

ӘБДИМУРАТ АТАЖАНОВ. Мениң көзім менен қараң. *Повесть*.....9

ЕРКИНЛИК ХАҰАЗЫ

МУХАММЕД ХОШАН. Ғәрезсізлік бостаны. *Дүркін*..... 39
ТҮРКМЕНБАЙ ЖИЙЕМУРАТОВ. Қосықтар. 42
ЮСУПБАЙ ӨТЕГЕНОВ. Қосық 45
САДУЛЛА АМИНОВ. Қосық46
АМАН ЖУМАБАЕВ. Қосық 47

УЛЛЫЛЫҚ ДҮНЬЯСЫ

ӘЛИЙШЕР НАҰАЙЫ. Сағди Искендерий 49

ӘДЕБИЯТТАНЫҰ

ЖУМАНАЗАР БАЗАРБАЕВ. Әжинияз шайырдың туғылған сәнеси
хаққында бирер сөз..... 72
КӘРИМБАЙ ҚУРАМБАЕВ. Жақсылыққа қуштар, иллетлерге төзімсіз шайыр.....74
ЗИЯДА БЕКБЕРГЕНОВА. Күлкі мүлкінин шебери.....78
САЪДУЛЛА МӘТЯҚУПОВ. Лирикалық сезім хәм көркем сүүретлеу.....84

ЖАҢҒЫРЫҚ

НАҰРЫЗБАЙ ТАҰМУРАТОВ.
ҚӘДИРБАЙ ҚАЛЫЙМОВ. Қаражалғас.....89

ӘДЕБИЯТ ХӘМ ТИЛ ИЛИМИ

АБАДАН ДОСЫМБЕТОВА. Ибрайым Юсупов поэзиясында интим лирика102
ӘБДИМУРАТ ЕСЕМУРАТОВ. Тилдин ишки имканиятлары тийкәрында
пайда болған педагогикалық терминлер106
ТУРСЫНАЙ ТӨРТКҰЛБАЕВА.
КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВ. Қазак-қарақалпақ фольклоры менен әдебияты
байланысларынын айырым өзгешеликтери..... 109
ГҰЛМИРА ҚАРЛЫБАЕВА. Әжинияз шығармалары тилинде атлықтын
аффикасия усылы менен жағалыу120
ӘНАР ЖАҚСЫМУРАТОВА. Кенесбай Рахманов шығармаларында көркем
сүүретлеудин орны123
АЙЫМХАН ЭШНИЯЗОВА. Хәзирги өзбек повесттери хәм Хуршид
Достмухаммедтин илалық-көркем илалықслери.....126

ЛИРИКАЛЫҚ СЕЗИМ ХӘМ КӨРКЕМ СҮҮРЕТЛЕҮ

Өзбек поэзиясында өзелден кәлиплескен өзіншелікке ийе әдебий дәстүр бүгинги күнде де даўам етип, шайырлар өзлериниң эстетикалық идеалын еле де айқын жүзеге шығарыўда бул әдистен нәтижели пайдаланып келмекте. Бул-поэзиялық дәрепелерде диалогты пайдаланыў шеберлиги болып есапланады.

Бизге белгили, диалог тийкарынан драмалық хәм прозалық шығармаларда көбирек қолланылады. Бул туўралы әдебиятшы-илимпазларымыз төрепинен бир қатар изертлеўлер, илимий мақалалар жарыққа шықты. Би-рақ поэзиядағы диалог хәм оның көркем анализи мәселеси өзбек әдебиятында монографиялық изертлеўде үйрениў объекти болмады. Сонлықтан бул әдебий машқала бүгинги әдебияттануымыздағы актуал мәселе болып, изертлеп-үйрениўди талап ететуғын тийкарғы әдебий машқалалардың бири есапланады.

Көркем шығармаларда қолланылған диалогларға байланыслы, әдебияттануымызда дерлик, бирдей логикаға тийкарланған пикирлер берилген. Әсиресе, Н.Хатамов хәм Б.Сарымсақовлар бул мәселе бойынша төмендегише пикир билдиреди: "Диалог еки ямаса оннан аслам адамлар арасындағы үзилкисиз сөйлесиў формаларының бири есапланады. Лирикада, тийкарынан, монолог жетекшилик етсе де, бирақ айырым шайырлар диалогты арнаулы усыл сыпатында пайдаланып, поэтикалық идеяны ашыўда үлкен жетискенликлерге ерискен"¹.

Дурысында да, поэзияда диалогларды қолланыў өзбек әдебияты тарихындағы өзине тән әдебий дәстүрлердиң бири есапланады. Әсиресе, классикалық әдебиятымызда Ә.Наўайы, Фурқат, хәзирги әдебиятымызда А.Мөтжан, Е.Вахидов, А.Арипов, М.Юсуф сыяқлы шайырлардың деретиўшилигинде бул әдебий дәстүрдиң үлгилериниң жетилискен даўамын көриўимизге болады. Себеби қахарманның характерин хәм руўхый халатын, дәўирдиң өзгешелик белгилерин авторлардың еле де анығырақ сөйлелендириўинде диалог айрықша әҳмийетке ийе болады.

Көркем әдебият инсанның жүрек сезимлерин хәм арзыў-әрманларын сөйлелендириўи өзине тән өнер болғанлықтан, онда деретиўшиниң эстетикалық идеалы, өзине сай турмыслық шараыты сүүретленеди. Бул орында, әсиресе, поэзия айрықша әҳмийетли орын ийелейди. Соңғы жыллардағы өзбек лирикасында рең-бәрең поэзиялық формалар арқалы турмысты, инсан өмири хәм оның тәғдирын сөйлелендиретуғын, кәдир-қымбатын улығлайтуғын бир қанша көркем жаңалық дәрежесиндеги шығармалар дәретилди. Оларда шайырлар хәр түрли тема хәм хаўазларда өзлериниң деретиўшилик индивидуаллығын көрсетип, жаңа эстетикалық принциплерди жүзеге шығарды.

Өзбекстан Қахарманы, халық шайыры Абдулла Ариповтың деретиўшилигинде философиялық толғанысларға хәм өткир юмор-сатиралық мазмунға ийе болған түрли темалардағы диалогқа тийкарланған қосықларды ушыра-

тамыз. Шайырдың, “Ажрим” қосығында ата хәм перзенттин саўал-жуабы арқалы инсаният ушын ең өзийз қәдириятлар есапланған Дослық, Опалылық хәм Садықлық мәселелери хаққында пикир жүргизиледи:

Дүнөнинг ярмини сайр этди ўғлон,

Келиб отасидан сўради ажрим:

—Чин дўст тополмадим, нега, отажон?!

Ота эса жим.²

Қосықта сәулелелениўинше, дүньяның ярымын айланып шыққан перзент өз атасына “Шын дос таба алмадым неге, атажан?”, “Опа таба алмадым, неге, атажан?” деп мүрежат етип, саўал қояды.

Атасы бул саўалларға тек сабырлылық пенен тынышлықты сақлап, үнсиз турыўдан басқа жуўап бере алмайды. Қосықтың соңғы қатарларында баласының бирдей мазмунда текирарланып берилген саўалларына шыдамы таусылған атаның перзентине берген жуўабы төмендегише сүўретленеди:

— Нега саволимга бермайсиз жавоб?!

Ўғлон турар эди нолакор, хақир.

Ота жавоб берди “ух” тортиб шу тоб:

—Сен хам бор нарсани ахтар-да ахир!.. (335-бет).

Қосықтағы ата терепинен берилген жуўап пүткил инсаният үстинен шығарылған әдил ҳүким-жуўмақ сыпатында жаңғырады. Бирақ қосық мазмуннан келип шығатуғын мәни, бүгинги күни инсаний сезимлер пүткиллей жоғалып кетти, деген пикирди келтирип шығармайды. Мине усы тийкарда, қосықтың биринши шўўмағындағы “Дүнөнинг ярмини сайр этди ўғлон” қатарының өзегиндеги мазмуннан хәр бир оқыўшы жуўмақлаўшы шешимди өзинше, хәр түрли мағанада қабыл етиўи мүмкин.

А.Арипов деретиўшилигинде өтмиш хәм бүгин мәселелери, әсиресе, уллы өтмиш тарийхымыз, ата-бабаларымыз хәм олар әмелге асырған ислер, сондай-ақ, оларға болған бүгинги қатнаслар өз сәулелелениўин табады. Шайырдың “Айтысыў” қосығында мине усы сыяқлы машқалалар көркем анализленеди. Бул қосығы да ата-бабалар хәм ҳәзирги әўладлардың диалогы тийкарында деретилген.

—Самарқанду Бухорони бизлар курганмиз.

—Бизлар эса сиз курганни бориб кўрганмиз.

— Шахматни биз ўйлаб топдик, шавқларга тўлдик.

— Бизлар эса уни ўйнаб чемпион бўлдик.

— Ипакни хам етиштирдик қадим замонлар.

— Бизлар эса у ипақдан эшдик арқонлар... (104-бет).

Бул диалогта ата-бабаларымыздан бизге мийрас болып қалған уллы қәдириятлар, олар терепинен әмелге асырылған дүньялық ислер атап өтиледди. Хәзирги әўладлардың айтқан жуўап қатарларында да бабаларымыздың ислеген муқаддес ислери бүгинги талап дерәжесинде курамаластырылып, толықтырылып, жаңа шеклерди ийелеп атырғанлығы көрсетиледи. Ыбрақ қосықта шайыр сүўретлемекши болған мақсет бул емес. Қосықтың мазмунына терәнирек нәзер салсаң, онда инсанияттың оғыры жаўызласып баратырғанлығы, миллий-мәдениий мийрасларды менсинбеўлери, төбият пенен турпайы гүресип атырғанлығы хәм оның аянышлы ақыбетлерине тийкарғы дыққат қаратылады. Бул пикирлер қосықтың соңғы қатарларында өзиниң анық сәўлесин тапқан:

— Тил яратдик, ёзув туздик гўзал хам да бой.

— Биз уларга музейлардан тоғиб кўйдик жой.

—Биздан қолған шўх дарёлар, кўллар мусаффо.

—Уларни ҳам қуритгаймиз бир кун, иншолло...

—Биз порохни хумга тикдик кашф этган они.

—Хум устига ўтирғиздик бизлар дунёни (104-бет).

Автордың пикири бойынша, инсан тәбияттың перзенти: инсанда қаншелли ақыллылық, зийреклилик болыуына қарамастан, ол соншелли жауызлыққа да ийе. Инсан көмил болыуы ушын жақсылықты, гөззаллықты, әдалаттылықты қорғайтуғын хәм жақлайтуғын пазыйлетлердің ийеси болыуы керек. Мине усы көз-қарастан қаншелли ашшы болмасын, инсанға өз айыбын, өзи көре алмаған хәм билмеген қәлбинің жақыйқатын, турмыслық жақыйқатты түүры айтыуымыз зөрүр, деген пикир алдыға қойылады.

Қосықтың мине усы қатарларында А.Арипов дәретиўшилигине тийисли болған әхмийетли бир сыпаттың белгисин көриўимиз мүмкин. Яғный, шайыр өмир шынлығын, турмыстың жақыйқатлығын реалистлик планда сөўлелендириўи, инсанның минез-кулқын терең анализлеўи анық көзге тасланады. Бул кубылыс шайырдың дәретиўшилигиндеги изленислерде социаллық активликтің күшейгенин белгилеўи менен бирге, шығармаларындағы философиялық мазмунның жоқарылығын аңлатады.

Турмыс жақыйқаты менен инсан кәлбиндеги жақыйқаттың терең синтези, дөўир психологиясы менен инсан кәлбиндеги көринислердің бирликте сүүретлениўи А.Арипов қосықларындағы философиялық-психологиялық анализдің өзине тән көриниси болып есапланады. Усы өзіншелликке ийе принциптің қутлы жемиси сыпатында психологиялық халатлар, кейпийтлар бирикпесинен турмыстың мәниси, тиришиликтің мазмуны бойынша философиялық пикирлер келип шығады.

Мине усы орында және бир атап өтетуғын нәрсе, инсанлардың руўхый-тәрбиялық пазыйлетлери, пикир хәм кеўил туйғылары барлық дөўирлерде бәрше халықлар ушын бирдей әзийз хәм муқаддес болып келди. Ол инсаният тарийхында теңсиз руўхый қәдирият болды. Себеби әдалат, жақсылық, мәнәўий гөззаллық хәм интеллектуал байлық хеш қашан, хеш бир дөўирде миллет хәм ырықты таңламайды. Соның менен бирге, жәмийет өмириндеги мәнәўий-тәрбиялық насазлықлар, иллетлер хәр қандай раўажланыўдың жоқарына кесент болады. Ал, социаллық-экономикалық, мәнәўий-мәдениий раўажланыўдың тийкарын инсанның руўхый бекемлик (көмиллик) өзгешеликлери белгилеп береди. Егер инсан мәнәўий хәм тәрбиялық, интеллектуал тәрпелеринен жоқары сыпат хәм пазыйлетлери менен зийнетли болмаса, онда миллий қәдириятларға, бабаларымыздың мийрасларына хұрмет және оларды қәдирлеўи сезимин кәлиплестире алмайды.

Бизге белгили, хәр қандай социаллық-экономикалық шарапта да әдебият жәмийет турмысында мәнәўий орталық хәм ықлым жаратады. Бул бағдарда кеўил, ағартыўшылық, ой хәм сезимлер еркинлиги, социаллық-экономикалық саналылық дәрежеси үлкен әхмийетке ийе болады. Мине бул нәрсе көркем ойдың келешәктеги раўажланыўи принциплерине, реалистлик сүүретлеўи мәдениятының имканиятларына, жанрлар хәм көркем методлардың рәң-бөреңлигине тийкар болады.

Өз дәретиўшилиги менен әдебиятымызға өзине тән хәуаз, жаңа көркем образлы сөўлелер алып кире алған шайырлардың бири Мухаммад Юсуф болды. Ол өзинің дәслепки қосықларында-ақ халық дәртин өз дәрти сыпатында жырлай баслады. Оның хәр бир қосығында хәдаллық, жақыйқатлық, хеш бир шайырға уқсамайтуғын көркем сүүретлеўи көзге тасланды. Соның менен бирге, шайырдың көпшилик қосықларында терең философиялық-психологиялық талқылау жәтекшилик етти. Мухаммад Юсуф қосықларының және бир өзине

төн сыпаттарының бири соннан ибарат, яғнай шайыр өзи баянламақшы болған пикирди сүүретлейде диалоглардан шеберлик пенен пайдаланды. Оның “Ана мени неге...” қосығы бул пикиримиздин айқын дәлили болады. Бул қосығы барлығы болып, сегиз қатардан ғана ибарат болып, хәр шуўмақтың биринши қатарында бир саўал текирарланады:

— Она мени неға туғдинг?

— Юртинг учун.

— Она мени неға туғдинг?

— Бахтинг учун...

— Она мени неға туғдинг?

— Зорикқандан.

— Она мени неға туғдинг?

— Зерикқандан...³

Дыққат берсек, қосықта берилетуғын жуўапларда терең философиялық ой жуўмақлары бар, әлбетте, бул жуўап талап ететуғын мәселе қосықта берилген жуўапларда өз көринисин табады. Бир қарағанда әпиўайы ана хәм баланың саўал-жуўабындай болып көринген қосық шайырдың философиялық-логикалық ойының призмасы арқалы көркем жаңалыққа айланған. Дыққат етсең, берилген жуўапларда арқаға шегиниў сезиледи. Берилген саўал болса шайыр қәлбин өмир бойы қыйнап келген ең үлкен машқала түринде сүүретленген. Мине усы жумбақларға жуўап табыў ушын, дәслеп, қосықтағы лирикалық сезимнің сүүретлениў мәселесине нәзер салыў мақсетке муўалпық болады.

Биз бурынғы аўқам дәўиринде жәмийет инсанды тәрбиялайды, камалға келтиреди, өз келешегине исенимди қәлиплестиреди, деп келдик. Бирақ турмыс бунуң пүткиллей кериси екенлигин кейин аңладық. Мухаммад Юсуфтың бул қосығы ғәрезсизликтен алдын жазылған. Дурыс, қосық әпиўайы бир халатта хәм әйтеўир бир отырып-ақ деретилген болыўы мүмкин, бирақ оның дәреўине тийкар болған саўал авторға өмир бойы ой салып, толғандырып келгенлиги анық. Әдебиятшы илимпаз Б.Сарымсақовтың белгилегениндей: “Лирикалық сезим базы жағдайларда руўхый-саналық халат сыпатында кеширилип, эстетикалық қунлылық пайда етиўши өним береди хәм жоғалады. Айырым жағдайларда болса, ол анық жуўмаққа ийе эстетикалық қунлылық пайда етиўши деретпе сыпатында қәлиплесе алмай, деретиўшиниң қәлбинде, ойында узақ ўақыт сақланып жүреди”⁴.

Мине усы көз-қарастан айтыў мүмкин, қосықтағы хәр бир қатар арасында белгили бир ўақыт, турмыслық мектеп, ақыл-ой жәмленген. Қосықтың мазмунына тереңирек нәзер тасласақ, текирарланып атырған хәр бир саўалға берилетуғын хәр түрли жуўаплар арқалы шайыр хәрекеттеги дүзим хәм оған болған исенимнен қайтып атырған қахарман-Ана образын сөўлелендиреди. Себеби, шығармада лирикалық қахарман хәрекеттеги шынлықтан хәқыйқый мәнистеги “Ел ушын” пидайы инсанларды, “Бахыт ушын” гүрес нәтийжелерин көре алмайды. Расын айтыў керек, бундай уллы сезим хәм туйғыларды көз алдына келтире де алмайды. Өзинен изинде нәсил қалдырыў, әўладын даўам еттириў мақсетинде “Зарығып” перзентин дүньяға келтирген Ананың бул жуўабынан лирикалық қахарман бетер ләземге түсип толғанады. Себеби, келешек әўладтың тәғдири, келешеге хәққында қайғырмай анық орталықтың идеяларын сезип үлгерген перзент енди толық наразы кейип пенен және сол саўалды қайталайды. Перзентиниң қәлбин анық сезип турған Ана болса бул саўалға артық шыдай алмағанынан қысқа етип “Зериккенимнен” деп жуўап бериўге мәжбүр болады.

Көринип турғанындай, анализ исленген бул қосықта сүүретленген көркем-

философиялық идеялар системасы өзіне тән өхмийетке ийе. Өйткени, биз ұсы кишкене ғана қосықтан өткен дәуірдің жалған идеяларынан алданған инсанлардың тәғдири және бул идеялардың бүгинги күндеги қәдір-қымбаты хәм оны ардақлау, қәдірине жетиу бойынша тийисли жуумақлар шығарамыз.

Айтыу керек, логикалық жақтан қарағанда инсан мұдамы өз кәлбинде қарама-қарсы пикирлер хәм туйғылар менен жасайды. Усы мәниден, А.Арипов қосықларында ата хәм перзент, М.Юсуф қосықларында болса ана хәм перзент диалогларына тереңирек нәзер тасласақ, оларда оғада үлкен логикалық мазмун жәмлгеннин көремиз. Бунда шайырлардың өмирге болған қатнасы хәм мүнәсибети, инсан затының қәдір-қымбаты, олардың минезиндеги пазыйлетлери хәм иллетлери көркем сөйленген.

Улыўма, бул қосықлардағы диалогларда шайырлар турмыс хәқыйқатлығын дәл хәм анық көркем сүүретлеу, хәқыйқат хәм едалат түсиниклери бойынша өзиниң философиялық пикирлерин баянлау арқалы китап қумар менен өмирге хәм бар болған социаллық шынлыққа парықсыз болмау, дәуірдин өхмийетин аңлау хәққында сөўбетлесип атырғандай сезиледи.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

- 1 Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча луғати. –Т. “Ўқитувчи”, 1979, 91-бет.
- 2 Орипов А. Танланган асарлар. II жилд. –Т. “F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат”, 2000, 335-бет.
- 3 Мухаммад Юсуф. Сайланма. –Т. “Шарқ”, 2007, 154-бет.
- 4 Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Т. 2004, 85-бет.

МУХАББАТ. МУХАББАТ. МУХАББАТ

Мухаббат, бул — басқа адам менен биргеликте қарта-йыўға таяр турыў.

Альбер Камю

Сүймей турып мухаббат жоқ екен деў, мүмкин емес.

Александр Кулич

Мухаббатты есиктен қуўып шықсан, тесиктен кире береді.

Козьма Прутков